

PINTÉR ISTVÁN

A Horthy-rendszer II. világháború alatti antifasiszta meghurcoltjai és áldozatai*

Akkor, ha ma a 20. század legnagyobb magyar emberveszteségei kerülnek szóba, a média, de részben a történet- és politikatudomány is a két világháború, a holokauszt – bár ez a II. világháború része – és az „átkos” rendszer üldözötteit említi. Kevés szó esik – ha igen, akkor is lekicsinylő módon – a magyar antifasiszták közül meghurcoltakról. Úgy tűnik, mintha nemcsak a média, de a rendszerváltó történetírás egy része is ki akarná őket törölni a történeti emlékezetből, mert köztük meghatározóak voltak a kommunisták. Márpedig sokak felfogása szerint ők nem lehetnek sem antifasiszták, sem hazafiak, még kevésbé hősök.

A rendszerváltás utáni, második világháborúról megjelent jelentősebb munkák, tankönyvek – egy-két kivételtől eltekintve – mind mellőzik a kommunisták szerepét az antifasiszta küzdelemben, csupán a szociáldemokratákig jutnak el.

E tanulmányban elsősorban számszerű adatok közlésére törekszem. A politikai háttérrel csak éppen érintve szeretném felmérni azoknak a baloldaliaknak, zömében szociáldemokratáknak és főleg kommunistáknak a számát, akiket 1939 és 1944 között a Horthy-rendszer háborúellenes magatartásuk miatt meghurcolt, internált, bebörtönzött vagy éppen halálba küldött.

Mielőtt azonban rátérnék a konkrét adatokra, mondanék néhány szót az előzményekről. A 20. század első évtizedeinek története eleve rendkívül hátrányos feltételeket teremtett a magyar antifasiszta erőik II. világháború alatti küzdelméhez. Gondoljunk csak 1918–1919 és Trianon következményeire, a húszas, harmincas évek nem éppen demokratikus „vívmányaira”, de az úgynevezett országgyarapításra és ennek a Horthy-

* A Politikatörténeti Intézetben 2007 nyarán tartott előadás szerkesztett változata.

rendszer tömegbázisát növelő hatására is. (Érdemes megemlíteni, hogy a harmincas évek közepén a náci elnyomó szervek küldöttei több alkalommal is Magyarországon tanulmányozták a baloldallal szembeni magyar elnyomó gépezet általuk nagyon sikeresnek értékelt tevékenységét.)

Ezeket csak tetézték azok a harmincas évek végén sorozatban született törvények, rendelkezések és intézkedések, amelyek a korábbinál is súlyosabb helyzetbe hozták az antifasiszta és háborúellenes erőket. Az elhárító szervek már 1938-ban egy sor olyan törvény, rendelet és intézkedés meghozatalát szorgalmazták „az európai politikai helyzet kiéleződésével” számolva, amelyek „az aggályosnak minősülő szervezetek, személyek, intézmények politikai mozgásának, érvényesülésének további korlátozását, vagy felszámolását szolgálják”.¹ Így az 1938 májusában megszületett XVI. törvény az állami rend megóvása érdekében létrehozta a bíróságokon az ötös tanácsokat (az ítéletábrák székhelyén), amelyek elsősorban politikai – az 1921. évi III. tv. rendelkezései alá eső, továbbá hozzájuk kapcsolódó bűnpártolási – ügyekben voltak illetékesek. Ítéleteik ellen fellebbezésnek helye nem volt. Ugyancsak ez a törvény döntött arról is, hogy a jövőben nemcsak az államrend erőszakos felforgatására érvényes az 1921. évi III. törvény, hanem az olyan ügyekben is, amelyekben a mozgalom vagy szervezkedés „kifejezetten vagy bevallottan nem irányul az állam és társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatására vagy megsemmisítésére, vagy valamely társadalmi osztály kizárólagos uralmának erőszakos létesítésére”, de amely „célkitűzéséből, módjából [...] titkosságából [...] egyéb körülményekből azonban kiderül, hogy [...] törvényellenes úton a törvényes jogrend megváltoztatásának veszélyét rejtj magában”.² A törvény kimondta továbbá, hogy adott esetekben a „rögtönbíráskodás elrendelhető”. (E szakasz megszületésében a Márciusi Front tevékenysége is közrejátszott.) A jogszabályt a háborúellenes küzdelemben részt vevők elítélésére számos esetben alkalmazták.

1938 szeptemberében a csendőrpáncsnokságok utasították őrseiket, hogy „megrögzött kommunisták, antimilitarista propagandát folytatók, sztrájkokban élenjárók, vagy ilyen jellegű felhívásokat terjesztők” névsorát állítsák össze és rövid időn belül juttassák el a hadtestparancsnokságokhoz.³ 1939-ben bevezették baloldali politikai „ügyekben” a nyílt nyomozás rendszerét: a nyomozás helyettesített minden vizsgálatot, s a

¹ BERÁNNÉ NEMES ÉVA–HOLLÓS ERVIN: *Megfigyelés alatt. (Dokumentumok.)* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977. 265–266.

² *Magyar Törvénytár 1938.* Franklin Társulat, Budapest, 1939. 144–152.

³ BERÁNNÉ NEMES ÉVA–HOLLÓS ERVIN: i. m. 265–266.

letartóztatottak a nyomozás befejezéséig fogva tartandók voltak, ügyvédet csak a nyomozás befejezése után fogadhattak. „A rendelkezés értelmében az előzetes letartóztatás a fő tárgyaláson hozandó ítéletig tart.”⁴

Az 1938–39-es zsidótörvények, a sajtórendészeti törvény (1938: XVIII. tv.) és főleg az 1939-es honvédelmi törvény alapozta meg azokat az intézkedéseket, amelyek a háború alatt tíz- és százezrek sorsát pecsételték meg. A sajtótörvény – bár a szélsőjobb ellen is irányult – arányaiban inkább a baloldalt sújtotta. Három kivétellel betiltották az összes szak szervezeti és szociáldemokrata időszaki lapot, több mint húszat, megszűnt a *Szocializmus*, a Kassák-féle *Munka*. Az Est-lapok – bár nem a XVIII. tv. alapján – ugyancsak „megszűnt”. (Egyébként 430, ezek közül csak a fővárosban 235 lap szűnt meg, az újságok 35%-a.) A sajtócenzúra a még megjelenő baloldali lapok mondanivalóját is erősen korlátozta.⁵

A zsidótörvényeknek is volt negatív hatása a baloldalra nézve. E törvények szociáldemokrata és szak szervezeti politikusokat is sújtottak. Már az 1939-es országgyűlési képviselő-választáson sem lehettek jelöltek zsidó származásúak. Városi, megyei, valamint az Országos Társadalombiztosító (OTI) önkormányzati képviselők származásuk miatt kénytelenek voltak megválni tisztségüktől.

Az 1939-ben elfogadott honvédelmi törvény szolgált alapul a háborús intézkedések egész sorozatának életbe léptetéséhez. Teleki Pál ennek alapján 1939. szeptember 1-én, két évvel az ország hadba lépése előtt bevezette a kivételes hatalmat. A törvény az úgynevezett országmozgósítás hálózatának kiépítésével megnövelte, egyes területeken elsőlegessé tette a hadsereg és a katonai vezetés befolyását a polgári közigazgatásra. Az ipari ágazatok nagy részének hadiüzemmé nyilvánítása, élükre katonai parancsnokok kinevezése miatt a katonai és esetenként a szélsőjobboldali befolyás meghatározóvá vált. Ezt csak növelte, hogy a törvény diszkriminatív módon fegyver nélküli, azaz munkaszolgálatra kötelezte a zsidó származásúakat és a politikailag megbízhatatlanokat. A törvény különböző civil szervezetek, egyesületek, kulturális intézmények feletti ellenőrzés jogát is magában foglalta, ami a kivételes hatalom bevezetésével jórészt meg is valósult.

Az ötös tanács bírói ítélezése mellett a honvédelmi törvény magában foglalta politikai ügyekben a hadbírótságot és a rögtönbíráskodást, és 1941 őszén a Vezérkari Főnökség keretében felállították a VKF külön-

⁴ *Magyar Törvénytár 1938.* I. m. 144–152.

⁵ Uo. 156–161.; SZABÓ Ágnes–VÉRTES Róbert (szerk.): *Negyedszázados harc.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975. 386.

bírósgát. 1942 nyarán létrehozták az Államvédelmi Központot.⁶ Ugyancsak a honvédelmi törvény állította vissza az internálást. Kimondta, hogy a közrend, közbiztonság vagy más fontos állami érdek szempontjából aggályos személyt rendőrségi őrizet, vagy felügyelet alá kell helyezni.⁷ 1939-ben Nagykanizsán ismét „üzemelt” az internálótábor, Kistarcsán pedig megkezdődött a bővítése. 1940-ben már Sárváron, Alsódabas-Gyón térségében hoztak létre tábort, a hadbalépés után pedig továbbiak kialakítására került sor.

Az anyaországban az 1919-et követő két évtizedben a rendőrség, a csendőrség és az ügyészség jórészt eredményesen tartotta kordában a kommunista és a szociáldemokrata szervezeteket, illetve a polgári csoportokat, egyéneket is. Korántsem volt ilyen „kedvező” a helyzet az 1938 és 1941 között visszacsatolt területeken, noha a magyar hatóságok állandóan nyomon kísérték az elcsatolt területeken zajló baloldali, főleg kommunista tevékenységet. Már csak azért is, mert az itthoni kommunista mozgalom elsősorban e területekről kapott személyi, politikai (értsd: sajtó-) és anyagi támogatást, veszély esetén pedig menekülési lehetőséget – hiszen e területeken a baloldali, főleg a kommunista mozgalom mozgástere lényegesen nagyobb volt, mint Magyarországon. Csehszlovákiában a kommunista mozgalom legálisan működött, s bár Romániában és Jugoszláviában föld alá volt szorítva, de mozgástere, hatóköre lényegesen nagyobb volt és ennek következményeivel a rendszer illetkesei nagyon is tisztában voltak.

Az átadást követő „felbolydulásban” a magyarság örömmel, míg a szlovák, ukrán, román, szerb lakosság vegyes érzelmekkel fogadta a változást. Az átmeneti katonai közigazgatás bevezetésével egyidejűleg megérkezett a Horthy-rendszer „jól felkészült” elnyomó apparátusa is. A megelőző, prevenciós intézkedések során elsősorban a Felvidéken és Észak-Erdélyben a megbízhatatlannak tartott személyeket hatósági felügyelet alá vonták, pártokat, politikai, gazdasági és kulturális egyesületeket tiltottak be, vezetőiket, ha el nem menekültek, hosszabb-rövidebb időre lefoglalták. A katonai közigazgatás megszűnése után a helyzet lassan normalizálódott. Más volt a helyzet Kárpátalján és főleg a Bácskában. A hadsereg mindkét helyre „megszállóként” vonult be, a nem magyar lakosság körében esetenként heves ellenállásra talált. Kárpátalján a bevonuló katonaság ukrán ellenállók egész sorát tartóztatta le, és

⁶ BERÁNNÉ NEMES ÉVA–HOLLÓS ERVIN: i. m. 377–379.

⁷ *Magyar Törvénytár 1939*. Franklin Társulat, Budapest, 1940. 6–128., különösen 150. § 1. bek. 88–89.

tömeges kivégzésekre is sor került. Béldy dandártábornok azzal dicsekedett Kozma Miklós kormánybiztosnak, hogy az Ung folyó partján több mint 200 kivégzéssel járó „műveletét” filmre is vették. Ungvár és Munkács környékén 310 főt tartóztattak le, 250 főt pedig azonnal internáltak.⁸ Ugyancsak Kárpátalján kezdődött – mintegy kísérletképpen – a kommunisták elleni nyílt nyomozások rendszere. 1939 október második felében zajlott – még csupán a helyi csendőri és katonai szervek bevonásával – a felderítés, majd a letartóztatás. Megállapították, hogy a nem kívánatos politikai mozgalmak központja Ungvár, Munkács, Huszt és Beregszász. Alig két hét alatt 293 kommunistát tartóztattak le. Közülük 63 ellen hűtlenség miatt jártak el, 131 fölött pedig különböző vétségek miatt a kassai hadbíróóság ítélkezett. (Ítéleteiket nem ismerjük.) A többieket azonnal internáltak. Más területekről is jeleztek letartóztatásokat, de sem számokról, sem a letartóztatottak sorsáról nincs tudomásunk.⁹

Észak-Erdélyben a bevonuláskor nagyobb letartóztatásokra nem került sor, preventív intézkedések elsősorban Horthy Miklós kolozsvári tartózkodásakor történtek. Ezzel szemben a bácskai bevonulás ugyan nem vezetett katonai összetűzésekhez, mert a jugoszláv katonaság elhagyta a térséget, annál inkább a civil lakossággal szembeni atrocitásokhoz. Az úgynevezett pacifikálás már a kezdetekkor súlyos veszteségeket okozott. Egyes források szerint mintegy 2300, mások szerint 3500 áldozattal számolhatunk. Azonnal új internálótáborot létesítettek Szabadkán és Topolyán, ahol 10 és félezer „nemzetbiztonsági hűség miatt gyanús” személyt helyeztek el.¹⁰

Már kezdettől nagy figyelem és „felderítő hadművelet” kísérte a baloldali szervezeti kapcsolatok megteremtésére irányuló kezdeményezéseket akár legális, akár illegális mozgalmakról volt szó. Bár a szociáldemokrata és szakszervezeti kapcsolatok kiépítését nem tiltották meg, de minden eszközzel akadályozták, gátolták. A Felvidéken és Kárpátalján hónapokig nem adtak „beutazási” lehetőséget a budapesti szocialista vezetőknek. Sok esetben – főleg Észak-Erdélyben – a munkásotthonokat, kultúrintézményeket – vezetőik megnyerésével – a jobboldali Nemzeti Munkaközpont kezelésébe vették. A szocialista szervezetek normális működését pedig állandó, szigorú ellenőrzéssel, zaklatásokkal, fenyege-

⁸ TILKOVSKY Lóránt: *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938–1941*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. 162.

⁹ Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (a továbbiakban: PIL) 610. f. Baloldali összesítő. 1939. december 1.

¹⁰ A. SAJTI Enikő: *Délvidék 1941–1944*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1987. 30–44.

tésekkel próbálták akadályozni. A visszacsatolt Délvidéken nem is sikerült szociáldemokrata és szakszervezeteket létrehozni.

A háború alatti nyílt nyomozások, letartóztatások – a Délvidék kivételével – mindenütt az újjászervezés alatt álló KMP és a visszacsatolt területek kommunista szervezetei közötti kapcsolatok megteremtésével függtek össze. Magyarországon 1937-ben három területen kezdődött meg a KMP újjászerveződése, népfrontos politikájának – a független, szabad, demokratikus Magyarország programjának – meghirdetése. Az egyik az ifjúság, elsősorban a szocialista ifjúsági és diákifjúsági „vonal”, amelynek később Kulich Gyula, az OIB titkára lett az irányítója; a másik az ipari, főleg hadiipari üzemekben történő szervezés (vezetője Turai József). A harmadik terület az SZDP, a szakszervezetek és az antifasiszta sajtó volt, Rózsa Ferenc és Gács László vezetésével.¹¹

1939. augusztus 20-án az SZDP ifjúsági szervezetei II. országos találkozójukat tartották az OIB irányításával. Ezen jelentek meg először a felvidéki és kárpátaljai szocialista fiatalok küldöttei, köztük Schönherz Zoltán, e két terület újjászerveződő kommunista csoportjainak vezetője. Kulich Gyulával folytatott tanácskozásuk a visszacsatolt területek és a hazai kommunista mozgalom egyesítését jelentette. Az elhárító szervek kezdettől figyelemmel kísérték a kapcsolatok alakulását.

A szocialista ifjúsági mozgalom radikalizálódása, kommunista befolyás alá kerülése mellett sikeresen haladt a Turai-féle szervezkedés is elsősorban a hadiüzemekben. A fentiek miatt egyre aktívabbá váló felderítés felfedte, hogy a gyárakban, a szocialista ifjúsági csoportokban, a Felvidéken és Kárpátalján feltárt kommunista szervezkedés összefügg, és feltételezte, hogy régóta nem tapasztalt jelentőségű kommunista „mozgolódásról” lehet szó. A beérkezett – több mint féléves megfigyelésen és 30–40 kapcsolat feltárásán alapuló – jelentések alapján a belügyminisztérium úgy döntött, hogy nyílt nyomozás keretében számolja fel a szervezkedést.¹²

Ennek megindítására a rendőrség, csendőrség és a vezérkari főnökség defenzív osztályának tagjait, több mint félszáz nyomozót, közös parancsnokság alá vontak össze. Élükre a defenzív osztály vezetője, Rideg Armand ezredes került, helyettese Kuthy Ferenc alezredes lett. A csendőrséget Németh Ferenc alezredes, míg a rendőrséget Hajnácskői László őrnagy képviselte. A végrehajtás irányítói Árbócz József, Wayand Tibor és két testvér, a Juhász fivérek lettek. Bevonták továbbá a kassai és ungvári rendőrnnyomozókat is. Az akció jelentős mértékben

¹¹ ERÉNYI TIBOR–RÁKOSI SÁNDOR (szerk.): *Legyőzhetetlen erő*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1968. 105–154.

¹² BERÁNNÉ NEMES ÉVA–HOLLÓS ERVIN: i. m. 312.

eltért az addigi „műveletektől”. A letartóztatottakat nem a gyűjtőfogházba, hanem a soroksári laktanyába kívánták elhelyezni – de mert ez az első napok után szűknek bizonyult, az alagi csendőrlaktanya lett a „begyűjtés” színhelye.

Az 1940. március 27-én, a nyílt nyomozás elrendelésének napján letartóztatták Turai Józsefet, majd két hét alatt több mint félszáz embert fogtak le, elsősorban a hadiüzemekből. Az érintett 18 hadiüzem között volt a Weisz Manfréd Jupiter repülőgépgyár, a Ganz vagon- és a Ganz hajó-, a Láng-gépgyár, a Magyar Fémlemezgyár, a Magyar Acélgyár, a salgótarjáni vas- és gépgyár, a Hoffer-Schrantz gyár, az AEG Villamossági Rt., a Felten Kábelgyár, a Fővárosi Vízművek, a Hubert és Siegmond Rt.¹³

A szalak rövid időn belül elvezettek az SZDP ifjúsági csoportjaihoz. Április 10-én letartóztatták Kulich Gyulát. A fővárosból mintegy 100 fiatalt hurcoltak Alagra, akik közül mintegy 30 vezető tisztséget töltött be a szocialista mozgalomban: többen tagjai voltak az SZDP valamelyik kerületi végrehajtó bizottságának is: nyolc kerületi, öt körzeti, hat szakszervezeti vezető és az Országos Ifjúsági Bizottság öt tagja került fogságba.¹⁴ A nyomozás kiterjedt Győrre, Pécsre, de itt végül letartóztatások nem voltak. Viszont Debrecenben, ahol Fock Jenő katonáskodott, rajta kívül további 26 fiatalt tartóztattak le, zömükben az ifjúsági mozgalom tagjait.

Sombor-Schweinitzer József budapesti rendőrfőkapitány-helyettes már 1940. március 18-i összefoglaló jelentésében jelezte, hogy a fővárosi szervezkedésnek kapcsolatai vannak Kassával és Ungvárral. Ezért a budapesti intézkedéseket követően, április közepén rajtaütésszerűen megindult a letartóztatás a Felvidéken és Kárpátalján is. Losoncon, Kassán mintegy 100–150, a Kárpátalján több mint 400 kommunisztát és antifasisztát tartóztattak le. A két vezetőnek, Schönherz Zoltánnak és Szekeeres Sándornak (akik ekkor már a Komintern megbízásából a KMP vezetői is) a munkácsi kommunisták segítségével sikerült a letartóztatás elől a Szovjetunióba menekülnie.¹⁵

A Vezérkari Főnökség belügyminiszternek küldött, 1940. június 28-i összefoglaló jelentése „a KMP ellen folytatott nyílt nyomozásról” megállapítja: a március 27-től június 10-ig tartó, két és fél hónapos nyílt nyomozás során 815 főt tartóztattak le. Az összesítés keserűen jegyzi meg:

¹³ Uo.; PETRÁK Katalin (szerk.): *Tanúságtevők. Visszaemlékezések a magyarországi munkásmozgalom történetéből. 1933–1941.* 4/b. Kossuth Kiadó, Budapest, 1984. 470–483.

¹⁴ PINTÉR István: *A Szociáldemokrata Párt története 1933–1944.* Kossuth Kiadó, Budapest, 1980. 253.

¹⁵ *Tanúságtevők.* I. m. 444–457.; HOLLÓS Ervin: *Rendőrség, csendőrség, VKF 2. (Dokumentumok.)* Kossuth Kiadó, Budapest, 1971. 260–265.

„A városi és intellektuális vonalon történt szervezkedés volt a legintenzívebb, a legéletképesebb és a legnagyobb veszélyt rejtette magában.”¹⁶

A húszas évek óta nem látott nagyságrendű letartóztatások során a legfogottakkal szembeni „bánásmód” minden korábbinál rosszabb volt, az 1919-es fehérterrorhoz hasonlatos. Mivel a nyomozás befejezéséig egyetlen letartóztatott sem szabadulhatott, senkit nem fogadhatott, védőügyvédje nem lehetett, a kínzások mértékének egy feltétele volt: a letartóztatott a kínzásokba nem halhat bele.

Álljon itt Fazekas József leírása – akit később, az erdélyi letartóztatások során fogtak le – az őt ért bántalmazásokról:

„Három pribéknél kevesebb soha nem foglalkozott velem [...] Miután földre tepertek és lecibálták lábamról a cipőt, megkötöztek; vagyis csuklómat összekötözték, térdem és karom között bedugtak egy rudat, majd hátamra fordítottak [...] zoknival betölték a számat [...] Előbb mezelen talpamat ütlegelték tömör gumibottal. Nekivetkőzve, egymást felváltva folytatták szünet nélkül este fél héttől a hajnali órákig. Közben néhányszor felocsoltak, majd abbahagyták a verést azzal, hogy ez csak a kezdet volt és folytatják, ha nem beszélek [...] Mintegy 10 napon át rendszeresen, naponta kétszer megismételték a kínzást, miközben fokozatosan új módszereket vezettek be. A fejemet ütögették körbe-körbe gumibottal, de óvatosan, hogy véletlenül agyon ne verjenek [...] Máskor égő cigarettát és szivart nyomkodtak arcomba. Körmeim alá tüket szúrtak, hímveszőmet ütlegelték, heréimet szorították össze.”¹⁷

Alig fejeződött be az 1940-es nyílt nyomozás, az év nyarán, az észak-erdélyi bevonulást megelőző mozgósítás alatt sorra hívták be az úgynevezett B munkaszázadba a szociáldemokrata, szakszervezeti vezetőket, a kommunista gyanúsítottakat és a sajtóvétség miatt érintett baloldali újságírókat. 1940. november 13-án Malasits Géza szociáldemokrata országgyűlési képviselő interpellált ügyükben a parlamentben. „Érthetetlen, hogy Sárváron 200, Gyónon hasonló számú elvtársat milyen indokkal tartanak indokolatlan módon, feleslegesen tábori viszonyok között.”¹⁸ Egy nappal később Bartha Károly honvédelmi miniszter válaszolt: „Ezek különleges munkás századok voltak, amelyekben főleg

¹⁶ BERÁNNÉ NEMES ÉVA–HOLLÓS ERVIN: i. m. 312.

¹⁷ *Tanúságtevők*. I. m. 457–469. – Fazekas nem szólt a fejre húzott tormászacskóról, a kézileg működtetett elektromos sokkolóról. Vagy arról, hogy az agyba-főbe vert áldozatokat bedobták a letartóztatottak közös termébe, hogy a vallomástétel előtt állók lássák, milyen sors vár rájuk. Egyes esetekben hozzátartozójuk behozásával és megverésével próbáltak minél „megbízhatóbb” eredményt kicsikarni.

¹⁸ *Képviselőházi Napló 1939*. Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója. VII. k. Athenaeum Nyomda, Budapest, 1940. 318–319.

azok voltak, akiket a különleges viszonyokra való tekintettel, fokozott ellenőrzés alatt kellett tartani.”¹⁹

Az 1940-ben letartóztatottak vádirata hónapokat váratott magára, csak 1941 januárjában készült el, az ítélethozatalra pedig egy évvel később, 1942 áprilisában került sor. A Turai-csoport 53 vádlottja így nem ötös tanács, hanem a VKF 1941 őszén megalakult különbírósága elé került. Halálos ítélet nem volt, a többség 1–7 évig terjedő börtönt kapott. Kulich Gyula és társai csoportját két részre osztották. Kulich és társai ügyében 1941 májusában született ítélet, s ebből Kulichot kivették és 1941 novemberében 8 évre ítélték. Dachauban halt meg. Szeszler Andor és 29 társa ügyében 1941 novemberében döntöttek, többeket az addig letöltött időt leszámítva szabadon engedtek. A kassaiak és kárpátaljaiak ügye komoly problémát okozott. A debreceni ötös tanács elé kerültek volna, de nagy létszámuk miatt ez gondot jelentett. Így aztán hol Kassára, hol Munkácsra, illetve Ungvárra, vagy ismét Debrecenbe került ügyük. Volt, aki a Margit körúton, volt, aki Vácott vagy Sátoraljaújhegyen kötött ki. Voltak olyanok is, akik valamelyik internálótáborba kerültek, és ítélet nélkül a német koncentrációs táborban értek „célhoz”.²⁰ Így ítéleteik a „sok hercehurca” miatt nem ismeretesek.

Időközben új feladatokat is kaptak a nyomozó szervek: újabb nyílt nyomozásra került sor, mégpedig a visszacsatolt Észak-Erdély területén. A bevonulás utáni első felderítő jelentések „a felszabadulás eufóriájú hangulatot” közvetítenek, s 1940 végéig nem tapasztaltak „kommunisztikus megnyilvánulásokat”. Néhány hónappal később azonban már baloldali, elsősorban szociáldemokrata és szakszervezeti tiltakozó, sőt sztrájkjelenségekről számolnak be. A városokban, elsősorban Kolozsvárott és Nagyváradon „értelmiségi mozgolódás”, látványos anyaországi és erdélyi kapcsolatépítés volt tapasztalható. 1941 tavaszán megjelentek az első kommunista röplapok is. A kolozsvári és marosvásárhelyi rendőrkapitányság júniusi összefoglalója már jelentősebb kommunista szervezkedésről szól.²¹

A 2. bécsi döntés után a KMP és a Román Kommunista Párt megállapodott abban, hogy utóbbi erdélyi Tartományi Titkársága kettéválik, és az észak-erdélyi területeken megalakuló Tartományi Titkárság csatlakozik a magyar párthoz. Ezt a döntést gyakorlatilag 1941 nyarára sikerült is végrehajtani. Ám ekkor, pontosan június 28-án a rendőrség letar-

¹⁹ Uo. 399.

²⁰ *Tanúságtevők*. I. m. 444–453.

²¹ BERANNÉ NEMES Éva–HOLLÓS Ervin: i. m. 347.

tóztatta Szabó Júliát, aki az egész erdélyi szervezetet és a személyi kapcsolatokat ismerte, és aki letartóztatása után – „a fizikai tortúra hatására” – „kipakolt”. A bőséges „információval” váratlan lehetőséghez jutottak a hatóságok. A belügyminiszter azonnal döntött, majd július 4-én a rendőrség, a csendőrség és a VKF 2. vezetőinek közös értekezletén megállapodtak, hogy a június 29-én már elrendelt nyílt nyomozást felgyorsítják, és nagy erőket mozgósítanak Észak-Erdélyben. A fővárosból azonnal Kolozsvárra, illetve az időközben központi gyűjtőhelyre előlépett, Kolozsvár melletti szamosfalvi tüzéraktanyába irányították az Alagon már „kitűnően” szereplő társaságot. Bevonták a munkába a helyi rendőri és csendőri szerveket: összesen 200 nyomozó és tucatnyi katonai ügyész dolgozott az „ügyön”. Az eredmény minden várakozást felülmúlt.

Július 6-án letartóztatták Kohn Hillelt, a Tartományi Titkárság vezetőjét, akit kegyetlenül megkínóztak, de vallomást nem tudtak kicsikarni belőle. Mivel Szabó Júlia vallomása alapján a kommunista szervezetek és tagjaik jórészt ismertté váltak, tőle elsősorban a budapesti kapcsolataira, továbbá az erdélyi szociáldemokrata, szakszervezeti és polgári összekötéseire voltak kíváncsiak. Rajta is múltott, hogy a fővárosban működő KMP Központi Bizottságának tagjai érintetlenek maradtak. A 11 hétig, szeptember végéig tartó nyílt nyomozás során 1210 kommunistát tartóztattak le.²²

A nyomozás, a kihallgatások – mint említettük – Szamosfalva és Ákosfalva laktanyáiban folytak, de kihallgató csoportok működtek Marosvásárhely, Beszterce, Szatmárnémeti, Nagyvárad, Nagybánya és Dés rendőrségein. Ezekon a helyeken a letartóztatottak őrzésére iskolákat is igénybe vettek. Módszereik hasonlóak voltak az alagiakhoz, sőt, mivel a helyiek is bizonyítani akartak, esetenként még kegyetlenebbekké is váltak.

A letartóztatottak 1942 és 1943 tavaszán kerültek bíróság elé. Közülük 140 főt a VKF Különbíróháza, 648 főt polgári bíróság elé utaltak, a többi internálták. A fővádlottak perére a váci börtönben 1942 márciusában került sor. Itt 119 személy felett ítéleztek. Az ügyész négy vádlottra: Kohn Hillelre, Rácz Gyulára, Fazekas Józsefere, a Tartományi Bizottság tagjaira és Elekes Molnár Jánosra halált kért; Kohn Hillel életfogytiglant, a többiek 15–15 évet kaptak. A 115 vádlott 1–5 év közötti börtönbüntetést kapott. A nyílt nyomozást lezáró összesítő jelentés megjegyzi: a nagyarányú letartóztatások és várható súlyos ítéletek

²² Uo. 351.; CSATÁRI Dániel: *Forgószélben. (Magyar–román viszony 1940–1945)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968. 148–186.

Észak-Erdélyben is visszafogták a baloldali szervezkedést, de minden jel arra utal, hogy azt felszámolni nem sikerült.²³

A Délvidék visszakerült területein másként alakult az ellenállás. A bácskai kommunisták nem kapcsolódtak a KMP szervezetéhez, ők megmaradtak a Jugoszláv Kommunista Párt keretei között. Hasonlóan alakult a többi baloldali szervezet hovatartozása is.

Röviddel Jugoszlávia német megszállása után a JKP Központi Bizottsága zágrábi ülésén meghirdette a nemzetiségek felszabadító harcát – a fegyveres harcot is beleértve – a megszállók ellen. A bácskai Tartományi Bizottság hasonló döntést hozott. 1941 nyarán a Bácskában szabotázsra, a megszállók megtámadására, fegyveres akciókra felszólító kommunista röpiratok jelentek meg, és a magyar katonaság elleni fellépésre is sor került. Így jóformán alig váltotta fel a katonai közigazgatást a polgári, máris nyílt nyomozást rendeltek el a magyar belügyi szervek az országhoz visszakerült egész Délvidék területén. Már a nyomozás kezdetén nagy letartóztatásokra került sor. Még augusztusban 230 főt fogtak le, és augusztus 4-én egy főt „elrettetés céljából” kivégeztek. A letartóztatottak egy részét a szegedi Csillagbörtönbe vitték, ahol az ötös tanács halálra ítélte Kis Ernőt, a bácskai kommunisták egyik vezetőjét (szeptember 12-én a börtön udvarán kivégezték). Szeptemberben újabb tömeges letartóztatásra került sor: Szabadkán 131, Csantavéren 40, Zentán 28 főt fogtak el. A hónap közepéig 20 főt, majd szeptember 21-én újabb 15 személyt kivégeztek.²⁴

Szeptember végéig a nyílt nyomozás jórészt helyi, valamint Szegedről, illetve Pécsről odavezényelt erőkkel folyt. Ahogy Észak-Erdélyben befejeződött a nyílt nyomozás, a résztvevőket azonnal átírányították a Bácskába. Ugyancsak megérkezett stábjával Dominich Vilmos hadbíró százados, a VKF Különbíróságának elnöke, és rögvest megkezdődött a lefogottak feletti ítélelhozatal és végrehajtás. Dominich és stábja minden nap máshol ítélelkezett, és a halálos ítélelketeket még aznap a város vagy falu főterén végre is hajtották.

Dominich 1941. december 1-én Szombathelyi Ferenc vezérkari főnöknek küldött jelentése szerint október 13-a és november 14-e között 116 kommunista feletl ítélelkezett, közülük 93-at kötél általi halálra ítélt, és 64-et ki is végeztek. Az általa felügyelt területen augusztus és november 14-e között 99 halálos ítélel született, s ebből 71-et már végrehajtottak. Jelzi továbbá, hogy december 1-ig további 342 fő vár a VKF Különbí-

²³ BERÁNNÉ NEMES Éva–HOLLÓS Ervin: i. m. 250.

²⁴ Uo. 350–351.; HM Hadtörténeli Levéltára. 1941. 13141042 eln.

rósága ítéletére és 500 letartóztatottal szembeni eljárás bírósági előkészülete folyamatban van. Megjegyzi még, hogy az általa közölt adatokban nincsenek benne a szegedi és a pécsi ötös tanács ítéletei, sem az ítéletekre várók adatai.²⁵ A Dominich vezette bíróság 1941. december és 1942. február vége között 51 főt ítelt halálra, akik közül 47 főt ki is végeztek. Egy nem teljesen megbízható adat szerint 1941. augusztus és 1942. február vége között 200–220 volt a végrehajtott halálos ítéletek száma. Ám se ezek, se az újvidéki vérengzés nem tudta teljesen felszámolni a bácskai ellenállást.²⁶ Még ugyanez év nyarán Újvidéken újabb 110, Zomborban 70 letartóztatást jegyeztek. 1943-ban pedig mintegy 200 fő azoknak a száma, akik fölött a VKF bíróság ítélkezett.²⁷

A letartóztatási hullám magától értetődően az anyaországot sem kerülte el. 1941. június 30-án – a hadba lépés után – megjelent a belügyminiszter rendelete arról, hogy „a kommunistagyanús egyének, akik ma is veszélyesek, továbbá azok, akik az ország rendje és biztonsága szempontjából aggályosnak minősülnek [...] közigazgatási eljárás alá vonandók”. „Ha szabadlábban vannak [...] internálandók.”²⁸ A hadba lépést követően a rendőrségi felügyelet alá helyezettek és internáltak száma – egyes becslések szerint – elérte a kétezret, ám számukról nincs pontos adat.

Az anyaországot a megtorlás, a letartóztatási hullám 1942 tavaszán, a miniszterelnök-váltást követően érte el. (Ennek oka többek között a Petőfi-szobornál történt többezres tüntetés, a baloldali sajtó erőteljes fellépése a függetlenségi gondolat mellett, valamint Kállay „bizonyítási kényszere” volt, lévén őt a németek mint kormányfőt fenntartással fogadták.) Az első csapás az angol titkosszolgálat által szorgalmazott ellenállási és szabotázsakciók megszervezésére irányuló kísérlet szétzúzása volt. Győrben az egyik legnagyobb hadiüzemben, a Vagonyárban a beszervezettek márciusban akartak robbantásos szabotázst végrehajtani, ami – siker esetén – kiinduló pontja lehetett volna további akcióknak. 1942 áprilisában a rögtönítélő bíróság a szabotázs irányítói közül Nadas Ernőt halálra, Marton Dezsőt életfogytiglanra, Plusz Imrét 15 évre ítélte. (Eredetileg mindhármukat halálra ítélték.) A többi résztvevőt, mintegy

²⁵ Uo. HH 1941-13141042 elnök.

²⁶ Bácskában a súlyos ítéletek ellenére fokozódó ellenállás 1942 januárjában „határozott fellépésre” készítette a kormányt és a katonai vezetést. Az odarendelt katonai egységek „partizán-razzia” címen kegyetlen mérszárlást hajtottak végre. Az egység parancsnoka jelentésében elismeri: háromszer a halottak száma, de „elértük a kitűzött célt, helyreállt a rend”. BERÁNNÉ NEMES ÉVA–HOLLÓS ERVIN: i. m. 305–310.

²⁷ A. SAJTI ENIKŐ: i. m. 198.

²⁸ *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1941. II. k. 1839–1840. 75. évf. M. Kir. Belügyminisztérium, Budapest, 1942.

20 főt, további nyomozási céllal a fővárosba szállították. Részben az angol titkosszolgálattal való kapcsolat miatt április 2-án letartóztatták Kovács Imrét, a Magyar Történelmi Emlékbizottság elnökét, a könyvkiadó Cserépfalvi Imrét és az író-újságíró Bálint Györgyöt. Kovácsot később szabadon engedték.²⁹

További kemény fellépésre adott lehetőséget a 2. magyar hadsereggel a frontra vezénylendő munkaszolgálatos századok szervezése. Az 1939-es honvédelmi törvény ugyanis lehetővé tette, hogy úgynevezett különleges, vagy másképpen B munkásszázadokba fegyveres szolgálatra megbízhatatlannak tartott, politikailag nemkívánatos embereket hívjanak be. Ehhez járult, hogy 1942. március végén Horthy, mint a hadsereg főparancsnoka, elrendelte, hogy a 2. hadsereg hadművelési területekre való kiküldésével kapcsolatban „katonai büntetőalakulatokba küldessenek mindazok [...] akik rendbontó magatartásukkal a háborús gazdasági termelést gátolják [...]”. Az intézkedés nyomán három büntetőszázad vonult a frontra.³⁰

1942. március 24-én Szombathelyi vezérkari főnök táviratban közölte a Honvédelmi Minisztérium 1/B Mozgósítási Osztályával, hogy „a különleges munkásszázadokra való beosztásra összesen 14 269 »megbízhatatlan« egyént jelöltek ki”.³¹ Kik voltak az említett „megbízhatatlankok”? Elsősorban az internálótáborokban lévő, ítéletre váró személyek: a nyolc internálótáborból – budapesti fogház és tolonc, Kolozsvár, Kistarcsa, Garany, Nagykanizsa, Szabadka, Topolya – 1485 fő. Az egyes hadtesteknél – összesen kilenc hadtestről van szó – az 1938. szeptemberi utasítás alapján megbízhatatlanként név szerint számon tartottak 11 484 főt. A II. különleges alcsoportba tartozott 100 fő és az ipari üzemekben dolgozó megbízhatatlanok 1200 fős tábora. Itt külön is érdemes felfigyelni arra, hogy a VIII. hadtest – ide tartozott Kassa, Ungvár és vidéke – esetében 1940 fő, a IX. hadtest – Erdély – esetében 7315 fő, és az V. hadtest, Bácska esetében 1000 fő van feltüntetve a frontra küldendők között.³² Igaz, az is sejthető, hogy problémás nemzetiségiek is leginkább itt kerülhettek a jegyzékekbe. Hogy ténylegesen mind a 14 ezer főt behívták-e, nem tudjuk, de többségüket igen, és a frontra is kerültek.

²⁹ *Negyedszázados harc*. I. m. 447.; BERÁNNÉ NEMES Éva–HOLLÓS Ervin: i. m. 375.

³⁰ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) K-27 Az 1943 november 16-i minisztertanács jegyzőkönyve, 32. p. http://www.digitarchiv.hu/faces/megjelenito.jsp?RADT_ID=599355

³¹ KARSAI Elek: *Fegyvertelenül álltak az aknamezőn*. I. k. Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, Budapest, 1962. 117.; Szombathelyi szerint: „megbízhatatlan, akinek kezébe fegyvert nem lehet adni, mert mint nemzetre, társadalomra káros elemek, nemzetük ellen használnák fel”.

³² Uo. II. k. 510–513.

Külön kategóriába tartoztak a Horthy utasítására behívandó *büntető* munkásszázadok. (Ezek tagjainak zöme már valamilyen formában kapcsolódott, vagy feltételezték, hogy kapcsolódik az antifasiszta szervezkedéshez.) Március végétől egészen május végéig tömegesen hívták be a szociáldemokrata és szakszervezeti csoportok körzeti és más, fontosabb vezetőit. A főváros nagy hadiüzemeiből 19 főbizalmi is behívtak – köztük volt Leinhardt Antal, Braun Soma, Mandl Oszkár, Pentz Károly, Visnyai Károly, Vas-Witteg Miklós, Udvardi János, Visnyovszky Tibor, Kossa István. Peyer Károly azonnal a belügyminiszterhez sietett egyrészt magyarázatot kérni, másrészt legalább a főbizalmiak megmentését kieszaközölni. Utóbbiakra ígéretet is kapott, de másnap Keresztes-Fischer sajnálattal közölte: nem tehet semmit, mert az egységek már elindultak a frontra.³³ (Egy honvédelmi minisztériumi átírat már korábban leszögezte: „semmiféle fellebbezésnek, felmentésnek helye nincs, ilyen irányú kérelmeket, kijárókat figyelemre nem méltatunk”,³⁴ a századokat feltöltés után azonnal a frontra kell indítani.)

Három büntető munkásszázadot a fentebb említett szakszervezeti, szociáldemokrata vezetőkől állítottak össze, további egy századot a váci, egy másik századot a szegedi börtön kommunista elítélteiből, vagy ítéltre várókból, és 1942 őszére még két századot részben erdélyiekből, kárpátaljaiakból és az Andrassy útra hurcoltakból. Így jött létre a 401., 402., 403., 404., 405., 406. és 407. büntető munkásszázad. Utóbbival vitték a frontra Bálint Györgyöt, Kasztel Andrást és Fazekas Józsefet.³⁵

A büntető munkásszázadokba való behívás mellett megkezdődtek a letartóztatások is. Először vidéken, a Tiszántúlon: Gyomán, Dunaegyházán, Nagykamaráson és Gyulavár térségében szocialista fiatalokat tartóztattak le, akik részt vettek az OIB-hez kapcsolódó szervező- és ak-

³³ PINTÉR István: *A Szociáldemokrata Párt*. I. m. 308–309.

³⁴ KARSAI Elek: i. m. II. k. 510–513.; BERÁNNÉ NEMES Éva–HOLLÓS Ervin: i. m. 262–265.

³⁵ A 2. hadsereggel – nem kimondottan politikai okok miatt – frontra küldött munkaszolgálatosok számának problémájára szeretnék itt röviden kitérni. Az 1989 előtti történetírás félszázezerre tette létszámukat. Újabbban megjelent történeti munkák 20, illetve 25 ezerre becsülik számukat. Nézzük a számokat! 1942 májusa és őse között 110 századot vittek ki; egy-egy század létszámáról nincs pontos adat. 1942 őszén elrendelték, hogy a kint levő és kiszállításra kerülő munkásszázadok létszámát 320 főre kell emelni. Ez megtörtént. Így a zsidó munkásszázadok létszáma mintegy 36–37 ezer fő. Ha ehhez hozzáadjuk a büntető munkásszázadok számát, ami mintegy 14 ezer fő, akkor látszik: a korábbi történetírás adatai helytállóak. Érdemes itt idézni, hogy Horthy Miklós és Hitler 1943 tavaszán lezajlott kleisheimi tanácskozásán a kormányzó a zsidó munkaszolgálatosok téli veszteségét 36 ezer főben jelölte meg. (KARSAI Elek: i. m. II. k. 97.; *Hitler hatvannyolc tárgyalása 1939–1944. Hitler Adolf tárgyalásai kelet-európai államférfiakkal*. A bevezető tanulmányt írta, a dokumentumokat válogatta, a jegyzeteket készítette: RÁNKI György. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1985. 83–89.)

ciómunkában. Rajtuk keresztül Ságvári Endre elfogása volt a cél, de ő a veszély elől illegalitásba vonult.³⁶

1942 májusában érte a hazai baloldalt, elsősorban a kommunista mozgalmat a legnagyobb csapás. 1942. április 30-án május elsejei röplapterjesztés közben elfogtak több újpesti fiatalt. A nyomozó szervek a két hónapig tartó nyílt nyomozás során rajtuk keresztül eljutottak a Budapesti Területi Bizottsáig, sőt a KMP Központi Bizottsáig is. (Ekkor tartóztatták le Schönherz Zoltánt is.) A letartóztatottak első csoportját még a Gyűjtőfogházba vitték, de mivel számuk több százra gyarapodott, utóbb az Andrassy úti laktanya különépületébe hurcolták. A Bácskában ekkor már felszabadult nyomozótisztek ismét bizonyítottak. Már a letartóztatások kezdetén halálba kergették Rezi Károlyt, az újpesti kommunisták vezetőjét. Ugyancsak halálra kínozták Rózsa Ferencet, a KMP KB tagját. Rózsa irányította a szociáldemokratákkal, elsősorban Szakasits Árpád főtitkárral folyó tárgyalásokat. A megállapodás elismerését akarták belőle kiverni, hisz erre az eshetőségre már a Hadik laktanyába vitték Szakasits Árpádot, Mónus Illést és Büchler Józsefet. Rózsa életét adta, hogy a nyomozók ne tudják bizonyítani a szociáldemokrata vezetők „bűnösségét”. A kormány is úgy látta, az elhárító szervek túl messze mentek. Az SZDP-t nem betiltani, csak megregulázni akarták, így a vezetőket szabadon engedték.

A több mint két hónapig tartó nyomozás során mintegy 500 főt tartóztattak le. Többségük nemcsak a KMP-nek, hanem az SZDP-nek, sőt valamelyik szakszervezetnek is tagja volt, tehát a történetek az egész munkásmozgalmat sújtották. A lefogások kiterjedtek a spanyol nemzetközi brigádok hazatért tagjaira is. Sőt, a nyomozás során számos 1940–41-ben lefogott, és esetenként már elítélt baloldalt is visszahoztak, hogy újabb kapcsolatokra derüljön fény, és ezáltal újabb lefogásokat foganatosíthassanak. Ez részben sikerült is: július 15. és 25. között Ungvár, Munkács, Beregszász térségében 200 embert fogtak el. Közülük 137 főt hadbíróság elé állítottak, 11-et halálra ítélték, hatot ki is végeztek (Weiner Rudolfot, Jakubovits Hermann, Plancsák Jánost, Schönberg Dávidot, Sinkovits Salamont és Lenyka Elemért).³⁷

A letartóztatások nyomán a szélsőjobboldal parlamenti interpellációk sorozatában és a honvédelmi miniszterhez eljuttatott iratban követelte az SZDP és a szakszervezetek betiltását. Keresztes-Fischer, Varga József minisztereknek, Kállaynak, sőt Bethlen Istvánnak és más politikusok-

³⁶ BERÁNNÉ NEMES ÉVA–HOLLÓS ERVIN: i. m. 262–265.

³⁷ *Negyedszázados harc*. I. m. 452.

nak nem kis erőfeszítésébe került, hogy megakadályozzák a feloszlátást. A belügyminiszter, miközben az interpellációkra adott válaszában elutasította a szocialista szervezetek betiltását, büszkén jelentette be: a kommunizmust sikerült felszámolni.³⁸

Mindezek ellenére a baloldal az 1919 utáni legsúlyosabb veszteséget szenvedte el. 1942 tavaszától, beleértve az OIB megszűnését is, mintegy két és félezer aktív alsó-, közép- és felsőszintű funkcionáriustól fosztották meg a munkásmozgalmat. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy 1942 nyarán négyezerrel csökkent a *Népszava* példányszáma és a decemberi pártkongresszus 20%-ra taksálta a párt létszámának csökkenését.³⁹ Az SZDP ezt a veszteségét a háború végéig sem tudta pótolni.

Az 1942 tavaszán–nyarán letartóztatottak ügye magától értetődően a VKF különbíróháza elé került. A Schönherz Zoltán elsőrendű vádlott nevével futó 14 fővádlott perére 1942. szeptember 29–30-án került sor. Az ügyész – az eredeti, augusztus 11-i vádindítványt megváltoztatva, amely a maximális büntetést 15 évben jelölte meg – öt vádlottra halált kért. A perben tanúként megjelent vezető polgári politikusok fellépésére a bíróság végül csak Schönherz Zoltánt ítélte halálra. Az ítélet végrehajtására pár nappal a kárpátaljai kommunista vezető, Borkanyuk Alex október 3-i kivégzése után, október 9-én, ugyancsak a Margit körüti fogház udvarán került sor. (Megjegyzendő, hogy nemcsak ebben, hanem minden esetben érvényesült az az „elv”, hogy a zsidónak minősülők súlyosabb büntetést kaptak, mint mások. Ebben az ügyben a KB egyetlen nem zsidó tagjára 15 év büntetést kért kiszabni az ügyész, a másik négy vezetőt viszont kivégezni indítványozta.)

A főtárgyalást követően október–novemberben került sor a többi letartóztatott tárgyalására. Négy csoportban összesen 130 főt ítéltek el 6 hónaptól 8 évig terjedő börtönre. A többi letartóztatottat internálták, vagy büntetőszázaddal a frontra vitték.⁴⁰ 1942–43 fordulóján is voltak kisebb letartóztatások. Rendőrkézre került a KMP KB újabb két tagja, Skolnyik József vezető titkár és Kovács István is.

1943. április 28-án nyílt nyomozás indult az úgynevezett Deák–Mayercsoport felderítésére és letartóztatására. A csoport független volt a KMP-től, nem fűzték szoros szálak a szocialista szervezetekhez sem. Irányvonala eltért a függetlenségi mozgalomtól. Határozott, fegyveres akciókra

³⁸ *Képviselőházi Napló, 1939.* XIII. k. 196–198.; 388–390.; 505–506.; XIV. k. 58.

³⁹ PINTÉR István: *A Szociáldemokrata Párt.* I. m. 312–314.; Uő: *Magyar antifaszizmus és ellenállás.* Kossuth Kiadó, Budapest, 1974. 100–104.; HOLLÓS Ervin: *Rendőrség...* I. m. 30–36.

⁴⁰ BERÁNNÉ NEMES Éva–HOLLÓS Ervin: i. m. 394–396.; HOLLÓS Ervin: *Rendőrség...* I. m. 51–54.

is készülő háborúellenes politikát folytatott. A csoport a harmincas évek végén kezdett szerveződni, főleg dél-pesti munkásfiatalokból. Szellemi és szervezeti vezetőjük Deák György gimnáziumi tanár és Mayer Arnold volt, aki kezdetben a Demény-csoport tagja volt – egy időben a két csoport együtt is dolgozott, majd Mayer különválva Deáékkel tartott. Sőt, 1943-ban már Ságvári Endrével tárgyaltak az együttműködésről.

Az 1943 tavaszára több száz fősre növekedett csoport főleg Csepelen, Pesterzsébeten, Kispesten, Sashalmon, Soroksáron, Rákospalotán tevékenykedett, de voltak kapcsolataik a VII., VIII. kerületi szocialista fiatalokkal, továbbá a műegyetemi diáksággal. Vidéken Pápán, Nyíregyházán, Debrecenben, továbbá Salgótarjánban és Tatabányán voltak embereik, és Bácskával is kiépülőben volt az együttműködésük. Rendelkeztek nyomdával, s 1942 végén–1943 tavaszán rövid, de igen határozott követeléseket tartalmazó röpiratokkal, falragaszokkal lepték el az említett kerületeket. Ez időben az egyetlen fővárosi csoport volt, amely már fegyvert gyűjtött, készült a fegyveres ellenállásra. A rendőrség a röpiratok után kutatva jutott a nyomukra.

A július 30-ig tartó nyílt nyomozás során – a már jól ismert – most 28 tagú nyomozócsoport 241 főt tartóztatott le és hurcolt a soroksári laktanyába. (Mintegy 200 főt a fővárosból, a többi vidékről.) Az összefoglaló megemlíti, hogy 47 nő, 18 fiatalkorú is van a felfogottak között. Sőt, ismerjük foglalkozásukat is: 175-en ipari munkások, 7-en mérnökök, 8-an tanárok és tanítók, 31-en magántisztviselők és 20-an egyetemi hallgatók voltak. 176 letartóztatott felett a VKF Különbírósága május, június, július hónapban ítélezett, két vezetőt halálra ítélték, de kegyelmet és életfogytiglant kaptak, míg a többiek 1-től 15 évig tartó börtönt.

1943 nyarán a Bácskában – Újvidék, Zombor, Óbecse térségében – olyan csoportokat (187 főt) tartóztattak le, amelyek kapcsolatban álltak a Deák–Mayer-csoporttal. Az azonban nem derült ki, hogy a letartóztatásuk összefügg-e egymással. A VKF bíróság októberi tárgyalásán egy halálos, egy életfogytiglani, 125 esetben 5–15 évi fegyházat szabott ki; 60 vádlott felett a szegedi hadtest hadbírósága ítélezett, ítéleteiket nem ismerjük.⁴¹

Mint ismert, a KMP 1943 nyarán Békeparttá alakult át. Ahogy röpirataik megjelentek, a rendőrség azonnal nyomába eredt. Először a balatonszárszói konferencia fiatal résztvevőit, majd a nem engedélyezett ifjúsági ankét és kiállítás szervezőit fogták le. 1943 őszén nyílt nyomozást rendeltek el a Békepart tagjai és a velük kapcsolatban állókkal szemben,

⁴¹ BERANNÉ NEMES ÉVA–HOLLÓS ERVIN: i. m. 394–398.; A. SAJTI ENIKŐ: i. m. 198.

miután különösen a fővárosban, de az ország más területein is – nyomdai készítésű, változatos kérdéseket taglaló – a korábbiaknál nagyobb tömegű röpirat megjelenése okozott „bosszúságot” a kormány számára. Az elfogottakat ismét Soroksáron gyűjtötték össze, s természetesen a nyomozók is azonosak voltak. Első „nekifutásra”, októberben 69 főt vettek őrizetbe, majd 17-én – amikor megtalálták a nyomdát – újabb személyeket. A nyomozás kiterjedt az Alföldre, a Felvidékre, Kárpátaljára és Észak-Erdélyre is. Felvidéken 73-an, köztük a Békepárt egyik vezetője, Tonhauser Pál, és egy korábbi vezető, Szekeres Sándor is a hatóságok kezébe került. Erdélyben a fő cél az 1943 őszére tervezett második vásárhelyi találkozó (az elsőt 1937-ben rendezték) megakadályozása volt. Így itt nemcsak a Békepárt tagjait, köztük Szirmai Istvánt, a mozgalom egyik vezetőjét tartóztatták le – a másikat, Józsa Bélát halálra kínozták –, hanem szociáldemokrata és polgári ellenzékiek is Szamosfalvára, az itteni gyűjtőhelyre kerültek. (Köztük volt Jordáki Lajos, az SZDP köztiszteletben álló erdélyi vezetője is.) Utóbbiakat – heves tiltakozások után – elengedték. Az Államvédelmi Központ beszámolója szerint Erdélyben 128 főt fogtak el. Közülük 70 felett a VKF bíróság ítélezett: Szirmai 15 évre ítélték, a többiek enyhébb ítéleteket kaptak.⁴² A Soroksárra hurcoltak közül 32 személy ügyét Székesfehérváron tárgyalták. Négyüket, Tonhauser Pált, Szekeres Sándort és a két nyomdász: Pataky Lászlót és Szirmai Hédit halálra ítélték, amit – a tiltakozások hatására – életfogytiglanra változtattak. (Itt említem meg, hogy a lefogottak csak a halálos ítélettől tartottak, mert biztosak voltak abban, hogy a rendszer nem lesz hosszú életű.) A többieket 1–10 évre ítélték.⁴³

1943 őszén a hadiüzemekben megromlott a munkafegyelem. A munkalassítások, az ellenséges hírverések arra készítették az új honvédelmi minisztert, Csataj Lajost, hogy minisztertanácsi ülésen javasolja: a kormányzó 1942-es javaslatához hasonlóan a „csökönnyösen visszaeső, rendbontó munkásokat, ideértve az ilyen szakmunkásokat is, okvetlenül kiemeljék” és „katonai büntetőszázadokban hadművelési területre vigyék”. Indoklásul hozzáfűzte: a munkások és főleg a szakmunkások munkából való „kiesésének hátránya nem áll arányban a munkafegyelem megszilárdulásával”.⁴⁴

⁴² CSATÁRI Dániel: i. m. 316–332.

⁴³ PINTÉR István: *Magyar antifaszizmus és ellenállás*. I. m. 252–253.; *Tanúságtévők*. I. m. 501–518.

⁴⁴ MOL K-27. Az 1943. november 16-i minisztertanács jegyzőkönyve. Itt említhető meg, hogy vidéken, falvakban a begyűjtési rendelet szabotálása, kijátszása ugyancsak megtorlásokkal járt, amit a heti baloldali összesítők is jól tükröznek. – Csataj nevéhez fűződik az is, hogy 1943 őszén német követelésre 20 munkásszázadot küldtek a bori bányákba. Ezt elődje nem volt hajlandó teljesíteni. A munkaszolgálatosok zöme a bányában vagy a visszavonuló gyalogmenetben pusztult el; köztük volt Radnóti Miklós költő is.

1944. március 19-én – mint ismert – a német csapatok megszállták az országot. Ezzel gyökeres fordulat állt be az ország életében. A sok figyelemztetés ellenére az ország legfőbb irányítói cselekvésképtelenül szemléltek a történeteket. Kállay a török követségre, Bethlen István a Dunántúlra menekült. Képviselőházi és felsőházi tagokon kívül a belügyminiszter, a rendőrség egyes vezetői és számos magas beosztású állami vezető is a Gestapo foglya lett. A baloldali pártokat, újságokat, szervezeteket betiltották vagy lehetetlenné tették a működésüket.

Letartóztatták az SZDP vezérkarát: Peyer Károlyt, Mónus Illést, Buchinger Manót, Malasits Gézát, Millók Sándort és másokat a párt és szakszervezetek felső vezetői közül. Hasonló sorsra jutott Bajcsy-Zsilinszky Endre, Nagy Ferenc, Rassay Károly is. Az első hetekben csak baloldaliakból hármezer embert internáltak. A március 31-én megjelent belügyminiszteri rendelet szerint 48 órán belül az összes kommunistagyanús személyt, továbbá a baloldali mozgalmak tagjait, beleértve a szociáldemokrata párttagokat is, őrizetbe kell venni. Április 4-ig a letartóztatottak száma 3459 fő volt, május elején pedig az internáltak száma elérte a hétézret. Májusban a csendőr- és rendőrőrsök javaslata alapján a főszo­l­g­a­bí­rók mintegy 30 ezer internálási javaslatot terjesztettek a megyei alispánokhoz, illetve a belügyminisztérium közbiztonsági osztályához.⁴⁵ A hónap közepén azonban az internáltaknak a munkából való tömeges kivonása már veszélyeztette a hadiüzemek termelését. Ezért az internálást rendőri felügyelettel helyettesítették, a hadiüzemekben pedig börtönhelyiségeket rendeztek be, s munka után ide zárták az „eljárás alatt állókat”.⁴⁶

A tavasz legdrámaibb eseményére március 22-én került sor. A sátoraljaújhelyi börtönben az 1943-ban letartóztatott 423, zömében fiatal politikai fogoly (köztük 157 bácskai, 135 a Deák–Mayer-frakcióból, Kassa környékéről 56) már a német megszállás előtt a kitörési tervet fontolgatta. Az események hatására a még kiérleletlen tervet március 22-én megkísérelték végrehajtani. Bár a börtönt sikerült elfoglalniuk, és egy részük a hegyekbe tudott menekülni, de a németek megérkezése és beavatkozása szörnyű pusztítással járt; 50 főt lelőttek. Április 3-án a hadbírótság 45 fő felett ítélezett; 13-at kötél általi halálra ítélték, 2 kegyelmet kapott. Április 6-án, elrettentésül a börtön foglyainak jelenlétében, az ítéletet az udvaron végrehajtották. Így a kitörésnek 61 halálos áldozata lett.⁴⁷

⁴⁵ BERÁNNÉ NEMES Éva–HOLLÓS Ervin: i. m. 407–408.

⁴⁶ Uo. 410–412.

⁴⁷ PINTÉR István: A sátoraljaújhelyi börtönfelkelés. *Társadalmi Szemle*, 1984/3. 70–75.; Uő: *Börtönfelkelés*. Kézirat. 1994.

Természetesen a megszállás utáni letartóztatások, internálások 1944 nyarán is folytatódtak. Elfogták a Magyar Front számos képviselőjét, az ellenállásba bekapcsolódott Győrffy-kollégistákat, a fegyveres harc előkészítésének szervezőit, Kádár Jánost, Gács Lászlót. Ekkor került a Gestapo kezére a Magyar Frontba tömörült pártok összekötője, Schiffer Pál és ekkor halt mártírhálált Ságvári Endre.

Ugyanebben az időben a Bácskában több mint 250 főt tartóztattak le, és közülük 193 ellenálló felett a hadbíróóság ítélezett. Három halálos ítéletet hajtottak végre; összesen 997 év börtönbüntetést róttak ki. Ezzel egyidőben a Muraközben 170 ellenállót fogtak el, és közülük 94 került hadbíróóság elé. Hasonló volt a helyzet Kárpátalján is, ahol a fegyveres ellenállást csírájában próbálták elfojtani. Itt is megjelent a Bácskából már ismert „repülő hadbíró” – aki az ott megismert eljárást alkalmazta.⁴⁸

1944 őszén rendkívül nehéz körülmények között, de szinte gomba módra szaporodtak a különböző ellenállási csoportok, akciógárdák, megjelentek az ország területén a partizánegységek. Külön-külön, de egymást keresve és gyakran egymásra találva próbáltak harcos kiutat keresni a szinte megoldhatatlannak tűnő helyzetből. Másfelől úgy tűnt, hogy végre Magyarország is követi a csatlós államok példáját, és Horthy vezetésével megkísérli elhagyni a süllyedő hajót. A kiugrás kudarca azonban nyilas terrort eredményezett.

Már az első napokban lefogták a Szent-Györgyi Albert-csoport 40 tagját és a központi Bányászbizottság tagjait. Betiltották a szakszervezeteket, vezetőiket, köztük a megbízott főtítkárokat: Kabók Lajost, Karácsony Sándort, a vasas Jelinek Ferencet, a bányász Gyürei Rudolfot őrizetbe vették. Az internálást eddig elkerült, vagy a Lakatos-kormány idején szabadult mintegy félezer kerületi, helyi szociáldemokrata és szakszervezeti titkár vagy vezető (ismét) letartóztatásba került. Meggyilkolták Koltói Annát, a vasasok egyik vezetőjét – és hasonló sorsra jutott Kabók Lajos, Mónus Illés és még sokan mások a szocialista mozgalomból.⁴⁹

A baloldal mellett a lefogottak sorát gyarapították azok a tiszték is, akik valamilyen szerepet vállaltak a sikertelen kiugrásban, így közöttük volt a 2. hadsereg parancsnoka, Dálnoki Veres Lajos és számos tiszttársa. Letartóztatták Kállay Miklós volt miniszterelnököt, és eddig még szabadon maradt számos kormánytagot, magas rangú, de „megbízhatat-

⁴⁸ BERÁNNÉ NEMES Éva–HOLLÓS Ervin: i. m. 428–430.

⁴⁹ A helyi rendőrkapitány 1944. november 14-i jelentése szerint a komáromi Csillag-erődben 6–7 ezer kommunista fogoly és katonai internált található. (SZITA Szabolcs: A Gestapo Magyarországon a német megszállás után. *Múltunk*, 2001/1. 93.)

lan” állami tisztviselőt. Egymást érték a fővárosban és a nagyobb vidéki városokban a razziák. Budapesten 1944. október 24-én – tehát egyetlen nap – 450 főt hurcoltak el. Az antifasiszta tábor a legnagyobb csapás akkor érte, amikor az ellenálló csoportokból alakult Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottság vezérkarát lefoglák. Három katonatisztet, Kiss Jánost, Nagy Jenőt, Tartsay Vilmost, és a szervezet elnökét, Bajcsy-Zsilinszky Endrét kivégezték. Hasonló sorsra jutott a Bizottság munkájában részt vevő Szovjetunió Barátainak Magyarországi Egyesületének és más polgári egyesületek több vezetője is.

1944 végén különböző pártállású fiatalokból verbuválódott akciógárdák mellett az ellenállás egyre jelentősebb fészkeivé váltak az úgynevezett KISKA-alakulatok (teljes nevükön Kisegítő Karhatalmi Alakulatok). A Belvárosban – az V., a VI., a VII. és a VIII. kerületekben – és a külvárosokban – Angyalföldön, Zuglóban, Óbudán – ezek nemcsak az ellenállásban, hanem az ember- és anyagmentésben is meghatározó szerepet vállaltak. Nem véletlen, hogy a Nemzeti Számonkérő Szék és a nyilas pártszolgálatosok a szovjet csapatok által körülvárt fővárosban tehetetlen dühükben a Kiska-alakulatokra vetették magukat. Utolsónak maradt támaszpontjukra, a Vár pincéibe mintegy 400 ellenállót hurcoltak. Itt százak vártak sorsukra, s több mint száz hazafit – köztük Rónai Ferencet és Braun Évát – itt végeztek ki.⁵⁰

*

Ha megpróbáljuk összegezni a II. világháború magyar antifasiszta meghurcoltjainak és áldozatainak számát, megdöbbentő eredményre jutunk. Az akkori ország területén több mint tizenötezeren járták meg a Horthy-rendszer börtöneit. A bírói ítélettel kivégzettek száma mintegy 250–300. Ehhez járul még az internáltak, büntetőszázadokba, majd a börtönökből nyugatra elhurcoltak és elpusztultak sora is, tízezres nagyságrendben, habár nyilvánvaló, hogy közülük sokan, főként a visszacsatolt területeken nem antifasiszta vagy baloldali meggyőződésük miatt kerültek hatósági intézkedések alá. Ezzel együtt is a német megszállás előtt antifasiszta, illetve baloldali tevékenység vádjával vagy ürügyével letartóztatottak száma jóval több mint 3500 volt, és ez a szám később csak nőtt. Ha viszont az internáltak, a büntetőszázadban, majd a börtönökből nyugatra elhurcoltak és elpusztítottak számát is figyelembe vesszük, az megközelíti a harmincezetet. Ugyanakkor az erőszakszervezetek és a kény-

⁵⁰ PINTÉR István: *Magyar Front és az ellenállás*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1970. 212–233.

szerintézkedések áldozatai csak kisebb részét teszik ki Magyarország második világháborús emberveszteségének. Magyarország összvesztesége – az akkori területén – eléri, sőt egyes vélemények szerint meghaladja az egymillió főt. Ungváry Krisztián adatai szerint 340–360 ezer a katonai és 590 ezer a polgári áldozatok száma, ebből mintegy félmillió a zsidó. hadifogságban elpusztultak száma 100 ezerre becsülhető.⁵¹ A II. világháborúban részt vett országok emberveszteségeit figyelembe véve a 4–5. helyet foglaljuk el. Ez az egyre felértékelődni látszó Horthy-rendszer utolsó öt évének mérlege.

Magyarországon mindezek ellenére nemcsak a médiából, a tankönyvekben és a történetírásból szorult-szorul ki az antifasizmus, hanem a közterekről is: az ellenállás mártírjairól elnevezett intézményeket, például iskolákat, illetve utcákat és tereket jórészt átkeresztelték. A hősök emléktábláit összetörték, vagy szobraikkal együtt gettósították. Így azután Magyarországon alig találunk olyan antifasiszta hagyományt, amely kapcsolódhatna az európai – történelmileg magasra értékelt – antifasiszta küzdelmek sorához.

⁵¹ UNGVÁRY Krisztián: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005. 476.